

Роман Тимченко

ПРОБЛЕМА ВЗАЄМОВІДНОСИН УНР І ЗУНР В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналізується стан науковій розробки в історіографії проблеми історії взаємовідносин УНР і ЗУНР. Особлива увага приділяється розгляду сучасних наукових оцінок Акту соборності та його впливу на подальший розвиток боротьби українців за незалежність.

Анализируется состояние научной разработки в историографии проблемы истории взаимоотношений УНР и ЗУНР. Особенное внимание уделено рассмотрению современных научных оценок Акта соборности и его влияния на последующее развитие борьбы украинцев за независимость.

The state of development in historiography of problem of history of mutual relations of Ukrainian People's Republic and Western Ukrainian People's Republic have been analysed. Description of modern scientific estimations of Act of collegiality and its influence on subsequent development of fight for independence have got the special attention.

Революційним подіям 1917–1921 рр. в Україні присвячено величезний масив різножанрової історичної літератури. Головна увага в ній приділена національним державним утворенням, їх боротьбі за самостійність. Тривале функціонування ЗУНР і УНР доби Директорії, спроби й невдачі їх об'єднання складають унікальний історичний досвід, актуальний для модерного українського державотворення. Сучасні українські вчені по-новому підійшли до оцінки значення Акту соборності 22 січня 1919 р., визначили причини й передумови його підписання, проаналізували вплив цієї події на подальший хід Української революції.

Дана публікація ставить за мету узагальнити напрацювання вітчизняної історіографії в дослідженні цієї проблеми та визначити основні тенденції її вивчення.

Загалом, тематика взаємовідносин УНР і ЗУНР знайшла певне відображення в низці наукових праць, у тому числі й історіографічного характеру. О. Радченко належить одна з перших монографій цього жанру¹. Автор приділила недостатньо уваги висвітленню питання соборності українських земель, а спадщина істориків української діаспори й частково зарубіжних проаналізовані надто стисло. Через це її дослідження не проливає достатнього світла на історіографічну оцінку Акту злуки та його значення.

В. Капелюшний окремо зупинився на оцінці взаємовідносин УНР і ЗУНР у контексті підписання Акту злуки. Автор резюмує, що подальша розробка проблеми соборності в конкретно-історичному й історіографічному просторі залишається актуальною, а її вивчення має вагоме політико-практичне значення².

В. Великочий проаналізував наукову історичну літературу, присвячену суспільно-політичним процесам у Галичині періоду воєнно-революційної доби 1914–1919 рр. На його думку, українське соборництво як феномен національної історіографії потребує подальшої наукової розробки. Учений цілком слушно стверджує, що історики повинні відійти від високопафосного звеличування соборницького руху революційної доби, а оцінювати його, виходячи з тодішніх складних реалій. Тоді й стануть зрозумілими мотиви дій державних очільників, партійних лідерів та ставлення міжнародних чинників, які вирішували долю повоєнної Європи³.

Я. Калакура й А. Панчук, досліджуючи праці, присвячені Акту злуки, дійшли висновку, що це був історично обумовлений закономірний процес, який розпочав новий етап боротьби — боротьби за Соборну Україну⁴. М. Стоп-

чак на основі повоєнної та новітньої української історіографії спробував пояснити політичні суперечності між УНР і ЗУНР в 1919 р. Він відмічає, що неузгодженість між українськими урядами у веденні зовнішньої та внутрішньої політики загострили взаємини між їх лідерами⁵.

Д. Веденєєв у статті «Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту Злуки (зовнішньополітичний аспект)» стверджує, що розбіжності стосовно міжнародної політики, які досягли апогею навколо відносин УНР з Польщею, стали причиною анулювання Акту соборності в грудні 1919 р.⁶ Ю. Сливка проаналізував головні напрямки дослідження ЗУНР в українській радянській історіографії. Він прийшов до висновку, що проблема неупередженого вивчення історії галицької держави продовжує залишатися вельми актуальною через неправдиві трактування її й недооцінку значення листопадових подій для подальшого революційно-визвольного руху в Східній Галичині⁷.

П. Сергієнко розкриває сутність поняття соборності, її ідеї на різних етапах історичного розвитку, однак розгляду даного питання в роки Української революції приділено недостатню увагу⁸. Л. Шкляр визначив, що об'єднанню 1919 р. притаманні націонал-демократична модель соборності. Їй властиві ідеї національної свободи й незалежності, духовного відродження українського народу та його державності на своїх землях. Головними чинниками їх реалізації стала національна пам'ять про єдність народу, орієнтація на власні політичні й військові сили⁹.

В. Сергійчук на широкому архівному матеріалі обґрунтовує думку, що український народ, який довгий час був розділений, прагнув до об'єднання. Він високо оцінює Акт соборності й зазначає, що тоді «збулася мрія багатьох поколінь українського народу про відродження незалежної соборної державності»¹⁰.

І. Гошуляк у монографії «Тернистий шлях до соборності (Від ідеї до злуки)», залучивши чимало архівних документів, розглядає розвиток об'єднавчих ідей від зародження до укладання Акту соборності. Він вважає, що проголошенням об'єднання українських республік завершився тривалий етап боротьби за соборність і «розпочато практичну розбудову соборної України», але подальші умови завадили це зробити¹¹. Насамперед, це військові експансії більшовицької Росії, Польщі та білогвардійців. Заслуговує на увагу й праця М. Сеньківа «З історії соборності українських земель 1917–1945 рр.», де один розділ присвячений взаєминам УНР і ЗУНР у 1918–1919 рр.¹². Однак автор не проводить системного аналізу, а перелічує найбільш відомі події історії Української революції.

П. Гай-Нижник у дослідженні «УНР і ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917-1920 рр.)» приділяє основну увагу питанню формування органів державної влади УНР періоду Директорії та ЗУНР, аналізує законопроекти й постанови обох республік. Окремий розділ праці присвячений ідеї соборності в контексті українського державотворення. Учений зазначив, що об'єднання УНР і ЗУНР було конфедеративним, оскільки обидві частини України залишалися незалежними до об'єднання Установчими Зборами. На думку автора, уже на початку листопада 1919 р. Є. Петрушевич відійшов від підтримки соборності¹³. Така оцінка нам видається дискусійною. Передумови об'єднання УНР і ЗУНР і короткий екскурс в історію взаємовідносин українських республік в 1919 р. знайшли своє відображення й у статті цього автора «Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу соборної України»¹⁴.

Ідея соборності, що закладена на генетичному рівні, притаманна українському народу, який, хоч і був розділений, прагнув до єдності. Типовий підхід до цього явища

ми зустрічаємо в двотомній праці «Соборність України». Втілюючи в життя цей науковий задум, автори підкреслюють, що незважаючи на несприятливі історичні умови, українство завжди прагнуло звільнитися від іноземного гніту та відновити свою національну й етнічну цілісність. Саме подіям Першої Світової війни й визвольним змаганням 1917–1920 рр. відводилася вирішальна роль у процесі боротьби за волю й соборність¹⁵.

Значний внесок в історіографію проблеми Української революції в цілому, а зокрема, й історії взаємовідносин ЗУНР і УНР зробив В. Солдатенко¹⁶. У праці «Українська революція: концепція та історіографія» він комплексно проаналізував концепції Української революції й дав власну оцінку тим подіям. У спільному з І. Курасом дослідженні «Соборництво чи регіоналізм в українському державотворенні» розкрита сутність доцентрових та відцентрових тенденцій, визначена логіка конфлікту між соборністю й регіоналізмом. Аналізуючи Акт 22 січня 1919 р., автори зазначали, що він був більше формальним, оскільки ні історичні умови, ні різниця в самій природі керівників обох українських республік не сприяли тіснішому єднанню двох гілок одного народу¹⁷. Вагоме місце в дослідженні відводиться проблемам, які постали перед молодими українськими республіками в боротьбі за власну незалежність, питанням взаємин між політичними лідерами. Автори беруть до уваги лише політичний і військовий аспекти взаємовідносин між ЗУНР і УНР, у той час питанню економічної взаємодопомоги приділяється менше уваги.

Зовнішньополітичне співробітництво УНР і ЗУНР також займає вагоме місце в дослідженнях українських учених. Зокрема, у публікаціях О. Павлюка розглядаються дипломатія ЗУНР, умови підписання Акту соборності й всебічно аналізуються міжнародні аспекти, які спричинили до його

нереалізованості¹⁸. Учений вважає, що злука відповідала прагненням галицького українства, а інші орієнтації уряду ЗУНР зумовлювалися вимушеною реакцією на міжнародну ситуацію. Однак підписання Акту соборності не розв'язало жодного завдання по об'єднанню¹⁹. І. Дацків значну увагу приділяє вивченню взаємин УНР і ЗУНР на міжнародній арені й приходить до висновку, що діяльність дипломатів УНР, спрямована на захист інтересів ЗУНР, виявилася безплідною. Головною причиною цього стало вороже ставлення Антанти до позитивного вирішення українського питання²⁰. В. Головченко, охарактеризувавши соборницьку боротьбу українців на міжнародній арені, підкреслює, що об'єднана УНР мала зовнішньо-демонстративний, пропагандистський, а не дійсно державний характер²¹.

П. Губа на основі джерелознавчого аналізу періодики 1917–1918 рр., з'ясовуючи поширення й популяризацію ідеї соборності, виокремив два етапи соборницького руху в Наддніпрянщині. Перший (1917 р.) полягав у включенні до української держави всіх етнічних територій, що перебували в складі Росії, а другий (1918 р.) — у приєднанні Східної Галичини²².

Частково питання військової взаємодії УНР і ЗУНР у 1919 р., боротьби УГА на теренах Наддніпрянської України досліджене Б. Савчуком, О. Левченком, О. Щусь, В. Бережинським та М. Ковальчуком²³. Вони майже одностайні в думці, що взаємна недовіра між керманічами УНР і ЗУНР стала важливою причиною військових поразок об'єднаної української армії в 1919 р. О. Павлишин, який вивчає політичне співробітництво УНР і ЗУНР через призму міжособистісних стосунків лідерів обох державних утворень, показав важливу роль окремих політичних діячів, їх особистих орієнтацій у вирішенні міждержавних справ та розвитку міжпартійних стосунків²⁴ [597]. Шляхом порівняння процесів державного

будівництва обох українських республік дослідник визначив, що закон про громадянство був єдиним консолідуючим актом їх об'єднання²⁵. Є. Хлюпін спробував виокремити етапи уніфікації політичних систем УНР і ЗУНР. Учений відмітив, що становлення державних структур ЗУНР хронологічно випереджало формування політичної системи УНР. На його думку, відсутність єдиного лідера й правління стало перешкодою на шляху до державного об'єднання²⁶.

Регіональну специфіку, соборницькі прагнення буковинців та угорських українців до об'єднання з Великою Україною вивчали О. Добржанський, І. Дробот, В. Яремчук²⁷. Проблемі соборності українських земель у добу гетьманату П. Скоропадського та його політики, спрямованої на приєднання етнографічних українських земель, присвячено праці Р. Пирого, Ф. Проданюка та І. Діденка²⁸. Значний внесок у дослідженні діяльності політичних партій, ідей соборності в їхніх програмах зробили Т. Бевз, В. Расевич та І. Райківський²⁹. О. Любовець наголошує, що принцип соборності, хоч і не був домінуючим у програмах політичних партій дореволюційної доби, проте став засадничим упродовж 1917–1919 рр.³⁰.

Варто відмітити й інші праці, присвячені цій темі. Зокрема, В. Ткаченко в публікації «Акт Злуки: уроки історії» застерігає сучасних політиків від повторення помилок, допущених керівництвом УНР і ЗУНР у 1918–1919 рр., що привели до завоювання її сусідами³¹. Питання взаємин українців Галичини й Наддніпрянщини в галузі освіти, науки, преси, книговидання дослідила І. Вівсяна. Вона зазначає, що характер відносин у культурній сфері повністю відрізнявся від політичного³².

На окрему увагу заслуговують фундаментальні праці. У другому томі «Політичної історії України ХХ століття» аналізуються події Української революції 1917–1920 рр.,

а відносини УНР і ЗУНР розглядаються в контексті військово-політичної діяльності Директорії. Автори зазначають, що Трудовий Конгрес, який схвалив усі документи соборності, не дав очікуваних результатів, оскільки об'єднання було лише задеклароване. Для досягнення поставлених цілей необхідно поступитися регіональними інтересами над соборницькими³³.

У іншій праці «Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ ст.» у розділі, присвяченому ЗУНР, вміщено відомості про злуку. Основна причина нереалізації соборницького проекту, на думку авторів, полягає в різних ідеологічних та зовнішньополітичних орієнтаціях обох частин України. Політичні лідери, ставши на шлях об'єднання силою обставин, були не готові до конструктивного співробітництва. Ще однією перешкодою на шляху до об'єднання стала юридична недосконалість укладених 22 січня 1919 р. документів, що дало змогу по-різному трактувати Акт злуки. Проблема ж взаємовідносин УНР і ЗУНР розглядається в контексті боротьби України за незалежність і носить узагальнюючий характер³⁴.

Дослідники історії ЗУНР також значну увагу приділили взаємовідносинам із Наддніпрянською Україною. Насамперед слід відзначити праці М. Литвина й К. Науменка. Їхня «Історія ЗУНР» є фактично першою спробою комплексно показати історію демократичного державотворення українців Галичини. Чимало уваги автори приділили національній політиці уряду, аналізу ходу Паризької мирної конференції, воєнному й економічному співробітництву УНР і ЗУНР. Науковці визначили, що січнева злука 1919 р. відповідала життєвим інтересам українського суспільства, однак історичні реалії завадили консолідації та об'єднанню нації³⁵. Одними з перших вони намагалися показати обсяг допомоги УНР наданої Галичині. Монографія М. Литвина

«Українсько-польська війна у 1918–1919 рр.» цінна тим, що автор широко використовує документи іноземних архівів, які допомагають глибше розкрити питання війни України з Польщею, військового будівництва ЗУНР, організації Галицької армії й діяльності військово-дипломатичних представництв на території Східної Галичини³⁶.

Інший дослідник історії ЗУНР С. Макарчук вважає, що, не дивлячись на невтішне завершення соборницької боротьби, прагнення українського народу до соборності, втілене в Акт злуки, було значною історичною подією того часу й започаткувало новий етап історичного розвитку — боротьби за Соборну Україну³⁷. На основі маловідомих документів учений доводить, що напруженість у відносинах урядів УНР і ЗУНР зумовлена втечею до Галичини опозиційних до С. Петлюри політиків і військових, яких Державний Секретаріат не поспішав видавати на вимоги наддніпрянської влади³⁸.

Б. Тищик аналізує події Листопадової революції, діяльність державних органів ЗУНР, передумови та особливості підписання Акту злуки, спільний похід українських військ на Київ у 1919 р. Дослідник визначив, що задеклароване об'єднання не відбулося через низку суб'єктивних і об'єктивних причин³⁹.

У колективній монографії «Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923: Історія» український національно-об'єднувчий процес розглядається в контексті зовнішньої політики ЗУНР, а проблема соборності з'ясовується через дипломатичну діяльність галицької держави. Зрозуміло, що УНР і ЗУНР були фактично незалежними, але, на нашу думку, не варто розглядати їх взаємовідносини в тій же площині, що й зв'язки з Західними державами⁴⁰.

В. Кондратюк і В. Регульський вважають, що об'єднання українських земель було провідною умовою Листопадової революції в Галичині та національно-державного будів-

ництва УНР⁴¹. Праці інших учених — І. Васюти, М. Кугутяка, І. Лісної, З. Городиського та інших, які присвячені різним аспектам історії ЗУНР, містять також важливі відомості, які дозволяють повніше з'ясувати взаємини між УНР і ЗУНР у 1918–1920 рр.⁴².

Значний внесок у дослідженні історії Української революції зробили О. Рубльов й О. Реєнт. Учені дійшли висновку, що 22 січня 1919 р. не було проголошено нової держави, а лише намітили шляхи до її створення. Дослідники відзначають, що коли б національна державність зміцнювалася, то зменшувалася б і кількість непорозумінь між урядами УНР і ЗУНР. Втрата території, цілковитий хаос тільки збільшували протистояння, що привело до цілковитого розриву⁴³.

На основі численних джерел у своїй окремій праці О. Рубльов деталізує розгляд «масових контактів» східних і західних українців і доводить, що весь народ плекав надію на соборну Україну⁴⁴. О. Реєнт визначив ступінь легітимності ЗУНР, проголошеної в Галичині. Він констатує, що швидке встановлення там української адміністрації свідчило, що вона була результатом суспільного розвитку. Процес легітимізації державотворення в Західній Україні мав усі формальні й неформальні атрибути. Політики використали всі наявні можливості парламентаризму поки існувала владна вертикаль Австро-Угорської імперії. Лише відсутність допомоги з боку держав Антанти змусила галичан об'єднатися з Наддніпрянською Україною. Однак і цей союз мав конфедеративний характер⁴⁵.

В. Верстюк вважає, що існування державності в Східній Україні та створення ЗУНР створили передумови неминучого об'єднання українців, яке закономірно увінчалось підписанням Акту злуки⁴⁶. Окрема праця історика присвячена постаті С. Петлюри. Він стверджує, що в 1919 р. Головний Отаман став об'єднуючим символом української

нації. Протистояння ж С. Петлюри і Є. Петрушевича було обумовлене різними політичними переконаннями. Причини поразки визвольного руху 1918–1920 рр. учений вбачає не в особистому характері Головного Отамана, а у внутрішньо- і зовнішньополітичних обставинах⁴⁷.

О. і М. Копиленки в праці «Держава і право України. 1917–1920» акцентують увагу на організації державної й місцевої влади доби Директорії УНР, виборі стратегічних орієнтирів державотворення. Автори доводять, що в 1917–1920 рр. Україна існувала як унітарна держава, яка весь час (за винятком гетьманства) тяжіла до федерації. ЗОУНР вони порівнюють з сучасним становищем АР Крим⁴⁸. Хоч, на наш погляд, ця історична аналогія не має достатньої повноти. В. Яблонський, досліджуючи історію доби Директорії, не приділяє належної уваги взаєминам українських республік, хоч і згадує про підписання Акту соборності, спільний похід Дієвої й Галицької армії на Київ, а також події осені 1919 р.⁴⁹.

Останнім часом значно збільшилася кількість праць, присвячених розвитку консолідаційних процесів у контексті зовнішньополітичної діяльності України. І. Дацків, П. Притуляк, досліджуючи історію Брестського мирного договору, розглядають його як вияв перших соборницьких прагнень у роки Української революції, оскільки представники УНР домагалися самовизначення Галичини й Буковини⁵⁰. Відносини між Галичиною й Наддніпряниною 1919–1920 рр. у контексті зовнішньої політики висвітлено в монографіях В. Соловйової, М. Держалюка, В. Матвієнка, О. Красівського, а також наукових статтях Я. Йосипишиної, Т. Єременко, Т. Галицької-Дідух, В. Бондарчука й Л. Чорнія, Б. Гончара й Н. Городні⁵¹. Ці дослідження дають змогу проаналізувати ставлення Антанти до УНР, діяльність української делегації на Мирній конференції в Парижі, характер взаємин з Польщею й Росією. Історики вважають

хибною орієнтацією на Антанту, яка не бажала відновлення єдиної України й посилювала розкол між УНР та ЗУНР.

С. Литвин, В. Сергійчук та Б. Дорошенко-Товмацький, аналізуючи деякі питання проблеми взаємин між УНР і ЗУНР через вивчення життя й державної діяльності С. Петлюри, визначили його ставлення до галицьких політиків. Вони відстоюють тезу, що Головний Отаман підтримував ідею об'єднання УНР і ЗУНР та сприяв її всебічній реалізації. Спільною рисою даних праць є наголос на провідній ролі С. Петлюри в боротьбі за українську державність при недооцінці зусиль галицьких діячів⁵². Зокрема, С. Литвин укладений Головним Отаманом Варшавський договір кваліфікує як початок шляху євроінтеграції України⁵³.

Окремі аспекти історії взаємовідносин ЗУНР і УНР містять й інші дослідження з історії Української революції О. Бойко, Ю. Павленка та Ю. Храмова, Т. Тороповської, В. Сідака, Т. Осташко та Т. Вронської, В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченко й інших учених⁵⁴.

Слід відзначити, що не всі українські вчені позитивно оцінюють Акт злуки 22 січня 1919 р. Зокрема, Д. Яневський стверджує, що Акт злуки було укладено та проголошено групою з п'яти приватних осіб від імені неіснуючої Української Народної Республіки та уповноваженими представниками легітимної Західно-Української Народної Республіки⁵⁵. Негативне ставлення до цього акту висловив і кримський політолог А. Мальгін, кваліфікуючи його як свято «ефемерної єдності української держави»⁵⁶.

Значну історіографічну цінність для вивчення історії соборності українських земель мають дисертаційні праці. Грунтовною є робота В. Пилипіва «Джерела з історії взаємовідносин УНР і ЗУНР», у якій визначені тенденції формування, структура та інформаційні можливості джерельного комплексу з історії відносин УНР і ЗУНР. Він констатує, що

головним недоліком у розкритті даної проблеми є обмежене використання джерельної бази та оригіналів документів⁵⁷.

Дисертаційне дослідження Л. Скорич присвячене військовому співробітництву УНР і ЗУНР. На жаль, автор не приділила належної уваги виявленню архівних джерел, а використовувала переважно спогади учасників тих подій та праці українських діаспорних істориків. Деякі сюжети занадто описові, а частина потребує уточнень. Загальним є й висновок про те, що «своїми успіхами та невдачами у визвольних змаганнях 1918–1920 рр. збройні сили УНР і ЗУНР породили невмирущі традиції та стимули боротьби за незалежність і соборність України»⁵⁸. Окремий розділ дисертації В. Лозового висвітлює відносини УНР і ЗУНР у Кам'янецьку добу. Автор вважає, що на об'єднавчий процес негативно вплинули не тільки зовнішні чинники, а й протиріччя в середині українського табору, які привели до трагічного фіналу соборницьких змагань⁵⁹.

Я. Попенко, В. Шамраєва, І. Дерев'янка, С. Варгатюк, М. Яцюк, досліджуючи окремі аспекти визвольної боротьби 1918–1920 рр., певну увагу приділяли питанню історії взаємовідносин українських республік⁶⁰.

Отже, в Україні проблема соборності набула особливої політичної і наукової актуальності. Відкриття доступу до архівних документів, спецфондів бібліотек суттєво збагатило джерельну базу теми, дозволило подолати усталені наукові стереотипи, під іншим кутом зору оцінити перебіг Української революції, зокрема, проблеми проголошення злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 р., дати об'єктивну оцінку причин і наслідків цієї непересічної події.

Проаналізувавши значний масив праць, присвячених Українській революції 1917–1921 рр., слід відзначити, що незважаючи на наявність великої кількості джерел, мемуарної й наукової літератури, історія взаємовідносин ЗУНР і

УНР залишається недостатньо вивченою. На сучасному етапі більше уваги приділяється дослідженню функціонування основних державних утворень. У той час як проблеми міждержавних відносин УНР і ЗУНР, особистісних взаємин провідних політичних і військових діячів Галичини й Наддніпрянщини, економічної співпраці, діяльності української делегації на Паризькій мирній конференції, причини нереалізованості соборницьких устремлінь обох частин українства не знаходять конкретного висвітлення. Існують лише окремі статті та повідомлення, присвячені відносинам УНР і ЗУНР. А комплексного дослідження об'єднавчого процесу, політичного, військового, економічного співробітництва, причин нереалізованості Акту злуки й досі не проведено.

¹ Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. — Х., 1996. — 120 с.

² Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). — К., 2003. — 608 с.

³ Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: монографія. — Івано-Франківськ, 2009. — С. 436–437.

⁴ Калакура Я., Панчук А. Новітня історіографія Злуки УНР і ЗУНР // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 241.

⁵ Стопчак М. Політичні суперечності УНР і ЗУНР (ЗОУНР) у повоєнній та новітній українській історіографії // Історичний журнал. — 2008. — № 4. — С. 55–65

⁶ Веденєєв Д. Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту злуки (зовнішньополітичний аспект) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 244.

⁷ *Сливка Ю.* Етапи та головні напрями дослідження ЗУНР в українській історіографії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — 2000. — Вип. 6:. — С. 8–9

⁸ *Сергієнко П. П.* Соборна Україна: Від ідеї до життя. — К., 1993. — 64 с.

⁹ *Шкляр Л.* Моделі соборності (історичний досвід і сучасні аспекти) // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 388–395.

¹⁰ *Сергійчук В.* Українська соборність: Відродження українства в 1917–1920 роках. — К., 1999. — С. 17.

¹¹ *Гошуляк І.* Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). — К., 2009. — С. 423.

¹² *Сеньків М.* З історії соборності українських земель 1917–1945 рр./ М. Сеньків. — Дрогобич: Відродження, 1999. — 163 с.

¹³ *Гай-Нижник П.* УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). — К., 2010. — С. 269–271

¹⁴ *Його ж.* Акт Злуки УНР і ЗУНР: втілення і крах ідеалу Соборної України // Історичний календар 2010. — Вип. 13. — К., 2009. — С. 17–27.

¹⁵ Соборність України: у 2 кн. / *І. Л. Гошуляк, І. І. Дробот, В. В. Кривошея, В. Ф. Солдатенко.* — К., 2000. — Кн.1. — 148 с.; *Там само.* — Кн. 2. — 264.

¹⁶ *Солдатенко В. Ф.* Винниченко і Петлюра політичні портрети революційної доби. — К., 2007. — 621 с.; *Його ж.* Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). — К., 1999. — 508 с.; *Його ж.* Українська революція: Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.

¹⁷ *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф.* Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). — К., 2001. — С. 114–115.

¹⁸ *Павлюк О.* Від злуки до розриву (Взаємини урядів УНР і ЗУНР у 1919 році) // Наука і суспільство. — 1994. — № 7–8. — С. 6–10.; *Його ж.* Дипломатія злуки УНР і ЗУНР // Всесвіт. — 1992. — №. 1–2. — С. 176–178.

¹⁹ *Його ж.* Зовнішня політика ЗУНР у 1918–1919 рр. // Київська старовина. — 1997. — № 3. — С. 122.

²⁰ *Дацків І. Б.* Військово-політична й дипломатична підтримка Директорією УНР визвольних змагань ЗУНР // *Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки): Всеукраїнська наукова конференція.* Київ, 21 січня 2009 р. — К., 2009. — С. 170.

²¹ *Головченко В.* Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р.: надії та втрачені шанси // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* — К., 1999. — С. 220.

²² *Губа П. І.* Відображення в пресі ідеї соборності України (1917–1918 рр.) // *Схід і Захід України: проблеми єднання (Наук. записки).* — К., 2001. — Вип. 13. — С. 129–136

²³ *Бережинський В. Г.* Червона Українська Галицька Армія. — К., 1997. — 18 с.; *Ковальчук М.* Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння: Наукова монографія — К., 2006. — 576 с.; *Левченко О.* Об'єднані українські армії у 1919 р.: чи можливою була перемога // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* — К., 1999 — С. 181–193; *Савчук Б.* Договір Галицької армії з А. Денікіним (листопад-грудень 1919 р.). — Галичина. — Івано-Франківськ, 2001. — № 5/6. — С. 214–220; *Щусь О.* Соборність українських земель і питання збройних сил УНР // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник.* — К., 1999. — С. 171–181.

²⁴ *Павлишин О.* Суспільно-політичний портрет українського проводу Галичини й Буковини в революції 1918–1919 років // *Україна модерна.* — Вип. 4/5. — Львів, 2000. — С. 187–245.

²⁵ *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 — перша половина 1919) // *Вісник Львівського університету.* — Серія історична. — Львів, 2002. — Вип.37, ч. 1. — С. 340–342.

²⁶ *Хлюпін Є.* Перші контакти урядів ЗУНР і УНР // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 237–239.

²⁷ *Добржанський О. В.* Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 року // *Український історичний журнал.* — 2009. — № 1. — С. 28–38; *Дробот І.* Закарпаття: з історії возз'єднання з Великою Україною // *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми*

(до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999. — С. 322–332; *Яремчук В.* На шляху до націонал-регіональної державності в Західній Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ ст. — К., 2008. — С. 213–260.

²⁸ *Пиріг Р. Я.* Політика гетьманської держави щодо інших етнографічно-українських територій // Проблеми соборності України у ХХ столітті (І. Ф. Курас та ін.). — К., 1994. — С. 83–89; *Проданюк Ф.* Питання соборності українських земель в добу гетьманату П. Скоропадського // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999 — С. 119–129; *Діденко І.* Боротьба за приєднання Криму // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 183–197.

²⁹ *Бевз Т.* Ідея соборності в програмних документах українських політичних партій // Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80 річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.): Збірник. — К., 1999 — С. 94–106; *Райківський І.* Галицька соціал-демократія в Українській Революції 1917–1920 років // Галичина. — Івано-Франківськ, 1998. — № 1/2. — С. 42–56; *Расевич В.* Засади політичної незалежності України в програмі Української національно-демократичної партії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 7. — Львів, 2000. — С. 229–242

³⁰ *Любовець О.* Ідея соборності як програмний принцип політичних партій // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 105–123.

³¹ *Ткаченко В. М.* Акт Злуки: уроки історії // Проблеми соборності України у ХХ столітті (І.Ф. Курас та ін.). — К., 1994. — С. 97.

³² *Вівсяна І. А.* Національно-культурна співпраця українців Галичини і Наддніпрянщини у 1917–1920 рр.: Автореферат дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук. — К., 2003. — 19 с.

³³ Політична історія України ХХ ст. : У 6 т. — Т. 2.: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / *В. Ф. Верстюк, В. Ф. Солдатенко.* — К., 2003. — С. 319.

³⁴ Україна: політична історія ХХ — початку ХХІ ст. / Редрада *В. М. Литвин* (голова) та ін.; Ред. кол.: *В. А. Смолій, Ю. А. Левенець* (співголови) та ін. — К., 2007. — 1028 с.

³⁵ *Литвин М. Р., Науменко К. Є.* Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — С.141.

³⁶ *Литвин М. Р.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. — Львів, 1998. — 488 с.

³⁷ *Макарчук С. А.* Українська республіка галичан: нариси про ЗУНР. — Львів, 1997. — С.69.

³⁸ Там само. — С. 155–158.

³⁹ *Тищик Б. Й.* Західно-Українська Народна Республіка (1918–1923 рр.). Історія держави і права. — Львів, 2005. — С. 239.

⁴⁰ Західно-Українська Народна Республіка.(1918–1923): Історія (Колективна монографія. Керівник авторського колективу й відповідальний редактор *О. Карпенко*) // *Карпенко О.* З історії Західно-Української Народної Республіки (До 85 річчя з дня народження професора О. Ю. Карпенка) / Заг. ред. М. Кугутяка. — Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2006 — С. 119–490.

⁴¹ *Кондратюк В. О., Регульський В. Л.* ЗУНР: становлення і захист. — Львів, 1998. — С. 65.

⁴² *Васюта І.* Політична історія Західної України (1918–1939 рр.). — Львів, 2006. — 336 с.; *Городиський З.* Українська Національна Рада: Історичний нарис. — К., 1993 — 144 с.; *Кугутяк М.* Галичина: сторінки історії: Нарис суспіл.-політ. руху (XIX ст. — 1939 р.) /. — Івано-Франківськ, 1993. — 200 с.; *Лісна І. С.* Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.). Монографія. — Тернопіль, 2001. — 92 с.;

⁴³ *Рубльов О. С., Ресніт О. П.* Українські визвольні змагання, 1917–1921 рр. — К., 1999. — 320 с.

⁴⁴ *Рубльов О. С.* Західноукраїнська інтелігенція у загальних національних і культурних процесах (1914–1939 рр.). — К., 2004. — 648 с.

⁴⁵ *Ресніт О.* ЗУНР: проблема легітимації // Український історичний журнал. — 2009. — № 1. — С. 4–11

⁴⁶ *Верстюк В. Ф.* Соборність — наріжний камінь української національної ідеї // Соборність як чинник українського державотворення (до 90-річчя Акту злуки). — К., 2009. — С. 17;

⁴⁷ *Верстюк В.* Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. — 2004. — № 3. — С. 112–126.

⁴⁸ *Копиленко О. Л., Копиленко М. Л.* Держава і право України. 1917–1920: Навчальний посібник. — К., 1997. — 208 с.

⁴⁹ *Яблонський В.* Від влади п'ятох до диктатури одного. Історико-політичний аналіз Директорії УНР. — К., 2001. — 160 с.

⁵⁰ *Дацків І. Б.* Брест 1918: європейський прорив України: Монографія. — Тернопіль, 2008. — 254 с.; *Притуляк П. П.* Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.): монографія. — К., 2004. — 217 с.

⁵¹ *Бондарчук В., Чорній Л.* Проблема ЗУНР на Паризькій мирній конференції // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2000. — Вип. 6. — С. 252–255; *Галицька-Дідух Т.* Зовнішньополітична діяльність урядів УНР і ЗУНР у контексті державно-соборницької ідеї (1919–1920 рр.) // Україна соборна: Збірник наукових статей. — К., 2005. — Вип. 2, ч. 1. — С. 202–217; *Гончар Б. М., Городня Н. Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918–квітень 1919) // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 44–52; *Держалюк М.* Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках. — К., 1998. — 240 с.; *Єременко Т.* Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський // У 70-річчя трагедії 1926–1996. Зб. матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри. — К., 1997. — С. 212–218; *Йосипишина Я.* Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя трагедії 1926–1996. Зб. матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри. — К., 1997. — С. 71–82; *Красівський О. Я.* ЗУНР і Польща: політичне та воєнне протиборство (листопад 1918–листопад 1919 рр.). — Львів, 1999. — 42 с.; *Матвієнко В.* Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К., 2002. — 373 с.; *Соловейова В. В.* Особливості української дипломатії після проголошення злуки УНР і ЗУНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський, 2009. — Т. 19. — С. 328–339

⁵² *Дорошенко-Товмацький Б.* Симон Петлюра: Життя і діяльність. — К., 2005. — 608 с.; *Литвин С.* Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — 640 с.; *Сергійчук В.* Симон Петлюра. — К., 2009. — 568 с.

⁵³ *Литвин С.* Назв. праця. — С. 400, 531.

⁵⁴ *Бойко О.* Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921 рр.). — К., 2007. — 62 с.; *Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М.* Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). — К., 1996. — 793 с.; *Павленко Ю., Храмов Ю.* Українська державність у 1917–1919 рр.: (Іст.-генет. аналіз). — К., 1995. — 261 с. ; *Сідак В. Осташко Т., Вронська Т.* Петро Болбочан: трагедія українського державника: Наукове видання. — К., 2009. — 426 с.

⁵⁵ *Яневський Д.* 33 історичних факти про Злуку[Електронний ресурс]. — Українська правда. — 2004. — 22 січня. — Режим доступу :<http://www.pravda.com.ua/news/2004/01/22/2997622/>

⁵⁶ *Мальгин А.* Украина: Соборность и регионализм. — Симферополь: СОНАТ, 2005. — С. 8.

⁵⁷ *Пилипів В. І.* Джерела з історії взаємовідносин Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06 . — К., 2002. — 198 арк.

⁵⁸ *Скорич Л. В.* УНР і ЗУНР: воєнно-політичне співробітництво у 1918–1919 рр.: Дис... канд. іст. наук. — Львів, 2007. — С. 156.

⁵⁹ *Лозовий В. С.* Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень — листопад 1919 року): Дис... канд. іст. наук. — К., 1998. — 188 с.

⁶⁰ *Варгатюк С.* Зовнішня політика доби Директорії: Дис... канд. іст. наук. — К., 1996. — 165 с.; *Дерев'янка І.* Українсько-польські відносини 1918–1921 рр.: політичний аспект. Дис... канд. іст. наук. — К., 2004. — 209 с.; *Попенко Я. В.* Дипломатичні взаємини Української Народної Республіки з країнами Антанти за доби Директорії (листопад 1918–1921 рр.): Дис... канд. іст. наук. — К., 2006. — 292 с.; *Шамраєва В. М.* Міжнародні відносини УНР доби Директорії: Дис... канд. іст. наук. — К., 2003. — 201 с.; *Яцюк М. В.* Військово-політична діяльність Директорії УНР (1918–1920 рр.): Дис... канд. іст. наук. — Харків, 2000. — 227 с.